

ТЕМА 9. ПЛАНУВАННЯ В ОСОБИСТИХ ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ (ОГН)

9.1. Об'єктивна необхідність, зміст та особливості планування в ОГН

До господарств населення, які за статистикою належать до категорії домогосподарств, відносять особисті селянські господарства, виробників сільськогосподарської продукції на присадибних ділянках, на ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва та на дачних ділянках.

У світі використовуються різні критерії для віднесення виробників сільськогосподарської продукції до домогосподарств, тобто до домогосподарств населення. Наприклад, у США не вважають фермерами і відносять до домогосподарств виробників сільськогосподарської продукції, які мають річний дохід від її реалізації менший від 1000 дол. У країнах ЄС господарствами населення вважаються виробники сільськогосподарської продукції, чиє землекористування не перевищує 1 га сільськогосподарських угідь. Аналогічним критерієм користуються Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Угорщина. У Німеччині до господарств населення відносять домогосподарства, які мають менше від або 1 га сільськогосподарських угідь, або 3 корів, або 8 голів молодняка великої рогатої худоби на відгодівлі, або 8 свиней, або 50 овець, або 200 курей-несучок, або 0,3 га садів і виноградників, або 0,1 га теплиць, а при поєднанні різних видів діяльності — менше від середньої вартості товарної продукції з 1 га сільськогосподарських угідь [102].

В Україні за даними Держкомзему налічується 23,8 млн землекористувачів, які володіють 11,4 млн га земельної площі, у тому числі 10,9 млн га сільськогосподарських угідь, з них 7,9 млн га ріллі («землі громадян»); з них 16,3 млн особистих селянських підсобних господарств населення та присадибних ділянок, які володіють такими земельними угіддями, відповідно, — 4,9; 4,6 і 4,1 млн га.

Особисте селянське господарство в Україні (згідно із законом про нього) [19] — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально

або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог цього Закону, законів України, інших нормативно-правових актів. Ця діяльність не відноситься до підприємницької діяльності. Для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше двох гектарів, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом.

Таблиця 9.1

**ЧАСТКА ОГН У ВИРОБНИЦТВІ ПРОДУКЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ, %**

Види продукції	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Валова продукція сільського господарства	29,4	47,5	62,0	58,7	59,8
у тому числі: продукція рослинництва продукція тваринництва	24,7 34,2	44,1 51,8	54,4 73,6	50,0 72,6	52,4 72,6
Картопля	71,4	95,8	98,6	98,4	98,6
Овочі	26,9	72,7	83,1	86,9	87,9
Плоди та ягоди	53,6	83,6	81,8	85,7	85,5
М'ясо	28,9	51,7	73,7	76,8	72,9
у тому числі свинина	43,3	74,8	86,5	90,7	85,0
Молоко	24,1	45,1	70,9	73,1	75,5
Яйця	37,8	55,6	66,2	62,0	55,9
Вовна	11,2	30,1	61,4	63,7	69,6
Мед	78,7	88,8	96,2	93,5	...
Зерно	2,8	8,1	18,4	20,3	24,0
Цукрові буряки	2,0	2,6	12,2	20,3	26,2
Соняшник на зерно	2,4	4,4	12,5	18,1	16,6

В Україні виникла парадоксальна ситуація: за останні роки значно зросла питома вага ОГН у загальному виробництві сільськогосподарської продукції (табл. 9.1) і в 2002 р. досягла майже 60 %. Ще вища вона у малоземельних західних регіонах: у 2002 р. у Закарпатській області ця частка становила 93,6 %, у тому числі продукції тваринництва — 96,7 %, в Івано-Франківській — відповідно, 92 і 93,6 %, у Львівській — 90,5 і 92,6 %, у Чернівецькій — 84,8 і 90,1, у Рівненській — 81,3 і 84,2 і в Тернопільській — 75,6 і 87,6 %. Частка ОГН у земельному сільгоспземлекористуванні країни зросла від 6,3 % у 1990 р. до 23 % у 2002 р.

У той же час методичних рекомендацій з планування ОГН і визначення економічної ефективності виробництва в них нема. Відсутня також достовірна інформація про це (затрати живої та уречевленої праці на одиницю продукції, її собівартість, рентабельність виробництва за видами продукції та в цілому по ОГН). Перші серйозні спроби аналізу витрат та ефективності виробництва в ОГН з'явилися тільки в 2001 р. [59, 104]. Така ситуація у період реформування сільськогосподарського виробництва та необхідності вибору ефективних напрямів його виробництва неприпустима.

Слід зазначити, що селянин удома планував завжди: що і для кого виробляти, де і за якими цінами реалізовувати продукцію (послуги), які витрати він матиме і який прибуток дасть йому та чи інша галузь. Однак якість такого планування залишається невисокою. Для цього є об'єктивні причини, що обумовлюють особливості планування в ОГН. По-перше, величезний асортимент продукції. За даними ІАЕ УААН [104, с. 47] типове особисте підсобне господарство виробляє близько 50 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції:

- 16 видів овочевих культур — капуста, помідори, огірки, перець, баклажани, часник, цибуля, кріп, петрушка, морква, буряки столові, картопля, кабачки, гарбузи, дині, кавуни;
- 15 видів ягід та фруктів — полуниця, суниця, смородина, агрус, малина, черешня, вишня, слива, яблуко, груша, персик, абрикос, шовковиця, калина, горіх;
- 9 видів зернових — пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, просо, гречка, квасоля, горох, мак;
- 3 види технічних — цукровий буряк, соняшник, льон-довгунець;
- 8 видів тварин — корови, свині, кури, гуси, качки, вівці, кози, коні.

Така величезна кількість видів рослинницької та тваринницької сільськогосподарської продукції в одному господарстві обумовлена тим, що ОГН в Україні зорієнтовані, головним чином, на самозабезпечення продуктами харчування і меншою мірою — на товарне виробництво. Подібного немає в жодному фермерському господарстві в країнах з розвиненою ринковою економікою, які спеціалізуються на виробництві одного-двох видів товарної продукції, маючи при цьому значні економічні вигоди. До цього слід додати, що крім сільськогосподарської продукції в ОГН виробляється величезний асортимент продукції переробки молока, м'яса, овочів, фруктів тощо, продукції збору дикоростучих рослин, ягід і грибів, а також продукції різних кустарних промислів і художніх ремесел.

По-друге, недостатній рівень економічної освіти більшості селян. Тому якщо показники виробничої програми (посівні площі, поголів'я худоби і птиці, урожайність, продуктивність та агрозоотехнічні заходи) обґрунтовуються більш-менш детально, то економічні показники (собівартість продукції, рентабельність виробництва) практично не обчислюються.

По-третє, відсутність достатньої достовірної інформації про ефективність виробництва в ОГН і рекомендацій щодо планування в них.

З огляду на наведене вище джерелами інформації при плануванні розвитку ОГН можуть бути:

- ✓ інформація Держкомстату України, котрий з 1999 р. запровадив квартальний запитальник про витрати і доходи господарств, у тому числі особистих господарств населення. Ці дані передбачається фіксувати щоквартально (це має робити сам господар) і зводити в кінці року. Першу інформацію за 1999 р. стосовно 3,8 тис. ОГН узагальнено в роботі [59]. Однак ця інформація охоплює переважно натуральні показники діяльності ОГН, а також витрати коштів на придбання матеріальних ресурсів (добрив, отрутохімікатів, насіння, кормів тощо) для використання в цілому по господарству, на оплату послуг (пов'язаних з обробкою землі, транспортних, ветеринарних, страхових тощо), податки та платежі до бюджету;

- ✓ результати наукових досліджень ІАЕ УААН упродовж 1996—2000 рр. з метою виявлення чинників, що формують витрати та ефективність виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції в ОГН [104]. У цій роботі узагальнено результати анкетування 597 ОГН 10 областей України і наведено інформацію про ефективність виробництва 19 основних видів

сільськогосподарської продукції: пшеницю озиму і яру, ячмінь, кукурудзу на зерно, капусту, помідори, огірки, картоплю, цукрові буряки, кормові коренеплоди, сіно багаторічних трав і природних луків, молоко, м'ясо великої рогатої худоби, м'ясо свиней, продукцію бджолярства (мед, віск, пилок);

✓ дані анкетного обстеження 4317 ОГН усіх областей України [59], де визначено рівень рентабельності виробництва в цілому по ОГН, а також рослинницької і тваринницької продукції (загалом);

✓ результати планування економічної ефективності в ОГН, що спеціалізуються на вирощуванні овочів захищеного ґрунту [97, с. 226—233].

Досвід збору інформації у фермерських господарствах США і країн ЄС [104, с. 188—235] свідчить, що цій роботі слід надати системності у часі. Вибір масиву господарств для обстеження не повинен мати випадковий характер; необхідно враховувати спеціалізацію виробництва, регіональні відмінності тощо. В Україні моніторинг витрат та дохідності виробництва продукції в ОГН мають здійснювати органи офіційної статистики та наукові установи за рахунок коштів державного бюджету.

Узагальнення досвіду планування в ОГН різної спеціалізації та тих, які розташовані в різних природно-кліматичних умовах [97, с. 226—233; 104, с. 175—187], дозволяє зробити висновок, що планування в ОГН має включати:

- дослідження ринку тих товарів, на виробництві яких спеціалізується конкретне господарство, та розробку маркетингової програми;
- обґрунтування виробничої програми господарства, яка передбачатиме також його взаємовідносини з іншими аграрними, переробними та агросервісними підприємствами;
- планування витрат і собівартості продукції;
- планування обсягів, каналів, строків і цін реалізації продукції, економічної та соціальної ефективності сільськогосподарського виробництва в ОГН.

9.2. Обґрунтування виробничої програми ОГН. Планування обсягів, каналів, строків і цін реалізації продукції

У виробничій програмі ОГН, яка визначає його виробничу структуру, спеціалізацію і темпи зростання виробництва, обґрун-

товуються планова структура посівних площ і поголів'я худоби, урожайність культур та продуктивність худоби і птиці, обсяги виробництва і баланси продукції рослинництва й тваринництва. Визначаються також агрозооветеринарні заходи з виконання плану виробництва продукції: потреба господарства у насінні й кормах, план заготівлі та використання органічних і мінеральних добрив, план захисту рослин і тварин. Якщо в ОГН займаються ще й переробкою сільськогосподарської продукції, кустарним промислом, художніми ремеслами, чи збором дикоростучих ягід, плодів і грибів, то щодо них розробляється відповідна виробнича програма.

Перш ніж приступити до обґрунтування виробничої програми ОГН доцільно, враховуючи наведену вище величезну кількість видів рослинницької і тваринницької продукції, що виробляє типове ОГН в Україні, розробити кілька варіантів перспективної спеціалізації господарства і поєднання галузей у ньому. При цьому враховують такі головні фактори:

- ♦ потребу та ефективність самозабезпечення сім'ї продуктами харчування;

- ♦ кон'юнктуру ринку, умови реалізації товарної продукції та ефективність виробництва;

- ♦ природні умови;

- ♦ досвід господарювання у попередні роки;

- ♦ необхідність більш повного використання трудових ресурсів сім'ї впродовж року;

- ♦ дуже важливо мати спільну думку і підтримку всієї родини, враховуючи особисті інтереси, уподобання, навички та досвід кожного.

Розглянемо ці питання на прикладі двох ОГН, що розташовані в різних природно-кліматичних умовах. Перше, типове для абсолютної більшості ОГН України — сім'ї Катерини Довжик, займається виробництвом товарної картоплі, молока, вирощуванням молодняку великої рогатої худоби та свиней і розташоване в с. Пнівному глибинного Камінь-Каширського району Волинської області поблизу Білорусі і Польщі. Друге господарство сім'ї Валентини Завалій — у с. Бобрик приміського Броварського району Київської області — спеціалізується на вирощуванні овочів закритого ґрунту.

Доходи від реалізації сільськогосподарської продукції, виробленої в ОГН, становлять основну частину доходів членів сімей: у першому випадку сім'я складається з матері-пенсіонерки віком 66 років (колишньої вчительки) і дочки 24 років, яка працює в сусідньому сільськогосподарському кооперативі і вчиться заочно

у вузі зі спеціальності «аграрний менеджмент». Батько працював ковалем у колгоспі і помер 5 років тому.

У другому випадку сім'я складається з чотирьох чоловік: агронома-економіста з вищою освітою, колишнього економіста радгоспу і Держплану України (жінка в працездатному віці — власник господарства), її сина, бакалавра зі спеціальності «аграрний менеджмент», а також батька і матері — пенсіонерів. Єдиним джерелом доходів усіх членів сім'ї (крім пенсій) є своє господарство.

Господарство К. Довжик має 2,1 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 1,10 га ріллі, з них біля будинку — 0,65 га. Крім будинку площею 108 м² збудованого в 1968 р., сім'я має хлів площею 72 м², де утримуються велика рогата худоба і свині, а також розміщений тік. Крім того, є погріб площею 24 м² для зберігання картоплі та овочів, дровітня. У саду біля будинку плодonoсять 15 яблунь, 20 вишень, 5 абрикосових дерев і 6 дерев аличі. К. Довжик має в сільськогосподарському кооперативі земельний (1,5 га) і майновий паї.

У господарстві є три практично рівнозначні товарні галузі — молочне скотарство, вирощування поросят, картоплярство, що займали, наприклад у 2001 р., відповідно, 36, 37 і 27 % у структурі товарної продукції (табл. 9.2). На вибір саме цих товарних галузей вплинули такі групи факторів:

- природні умови. У цьому регіоні, як і скрізь на Поліссі, у структурі сільськогосподарських угідь висока питома вага луків і пасовищ. А це — основа розвитку скотарства, бо вони забезпечують худобу дешевими і високоякісними кормами як улітку (випаси), так і взимку (сіно). Поширені на Поліссі супіски у поєднанні з досить вологим кліматом створюють найкращі умови для розвитку картоплярства;

- економічні умови. На Поліссі займатись відгодівлею свиней не вигідно через високу вартість зерна. Тому поліщуки здавна спеціалізуються на вирощуванні поросят, забезпечуючи потреби не тільки свого краю, а й сусідніх лісостепових областей. Аналіз економічної ефективності виробництва окремих видів товарної продукції в ОГН Катерини Довжик (табл. 9.2 і 9.9) показав, що ця галузь досить рентабельна і до того ж забезпечує найбільшу суму прибутку.

В основі цієї ефективності лежить, передусім, висока продуктивність свиноматок (близько 20 поросят за рік — табл. 9.3), а також стабільні ціни на поросят на ринку (табл. 9.2). Якщо ж урахувати збільшення обсягів виробництва зерна в Україні в останні роки, то можна прогнозувати зростання попиту на поро-

сят у перспективі. Основними каналами реалізації поросят є місцевий ринок, а також оптові покупці з інших регіонів.

Таблиця 9.2

ОБСЯГИ ВИРОБНИЦТВА, ЦІНИ І ВИРУЧКА ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДУКЦІЇ В ОГ КАТЕРИНИ ДОВЖИК *

Вид продукції	Одиниця виміру	2000 р.				2001 р.				2002 р. (план)			
		Виробництво	Реалізація			Виробництво	Реалізація			Виробництво	Реалізація		
			обсяг	ціна, грн	виручка, грн		обсяг	ціна, грн	виручка, грн		обсяг	ціна, грн	виручка, грн
Картопля	ц	78,3	49,3	40	1972	116,4	82,4	40	3296	76	42	40	1680
Молоко	ц	78	58,2	55	3201	91	68,3	55	3756	39	22	55	1210
Молодняк великої рогатої худоби	кг	2 голови приплоду	496	4	1986	2 голови приплоду	160	5	800	2 голови приплоду	80	5	400
Поросята	гол.	40 голів приплоду	37	75	2850	60 голів приплоду	57	80	4560	20 голів приплоду	18	80	1440
Усього	×	×	×	×	10009	×	×	×	12 412	×	×	×	4730

* Розрахунки у цій і наступних таблицях по особистому господарству К. Довжик виконані спільно з О. Довжик.

Щодо картоплі, яка є в Україні другим хлібом, то головною проблемою в останні роки була реалізація продукції. Збут у місцевому регіоні налагоджений незадовільно: споживча кооперація цим практично не займається; переробних цехів у регіоні нема, ціна на міських ринках дуже низька. Єдиний канал — реалізація продукції оптом восени покупцям зі східних і південних регіонів України. Рівень ціни на картоплю залежить, у першу чергу, від її врожайності у зазначених регіонах, де, з одного боку, дуже несприятливі умови для вирощування картоплі, а, з другого — проживає 42 % від усього населення України і вирощується тільки 19 % картоплі.

Ураховуючи наведені фактори, Катерина Довжик планувала ціну реалізації картоплі в 2002 р. 0,40 грн за 1 кг (табл. 9.2). При собівартості 1 кг 0,23—0,24 грн (табл. 9.9) така ціна забезпечує рентабельне ведення галузі. До того ж дуже спекотне літо спричинило значний недобір картоплі, як у цілому по Україні, так і, особливо, у південних і східних регіонах.

Економічними передумовами розвитку молочного скотарства в ОГ К. Довжик є, по-перше, сприятливе співвідношення між реалізаційною ціною на молоко (у 2000—2001 рр. вона становила в літній період 0,45 грн, у зимовий — 0,60, у середньому за рік — 0,55 грн) і його собівартістю (0,35 грн/ц). По-друге, досить добра організація заготівлі молока місцевим молокозаводом (м. Камінь-Каширський): кінний заготівник забирає молоко з подвір'я і розрахунок здійснюється до 15 числа наступного місяця.

На жаль, у 2002 р. закупівельні ціни на молоко істотно знизились. Тому прогноз ціни на молоко на 2002 р. (0,55 грн/кг) не справдився і в середньому за рік ціна становила всього 0,43 грн/кг, що призвело до значного зменшення виручки і прибутку від реалізації молока.

Що ж до відгодівлі молодняку великої рогатої худоби, то від цього К. Довжик відмовилась на основі аналізу ефективності галузі. За ціни реалізації 4 грн/кг живої маси і собівартості 3,56 грн/кг, а також ураховуючи постійні труднощі з реалізацією молодняку, не вигідно займатися цим бізнесом. Тому з 2001 р. власник господарства перейшла на реалізацію телят вагою 80 кг (три тижні телята утримуються на підсосі біля корови), що дозволило значно скоротити затрати праці й підвищити рентабельність виробництва (табл. 9.9). Реалізує телят місцевому заготівникові, який працює на приватний цех із переробки м'яса і реалізації готової продукції на місцевих ринках.

У ринкових умовах ефективність господарювання значною мірою залежить від обґрунтованого планування ринків збуту

продукції, строків і цін реалізації. За наявності різних каналів реалізації, що спостерігається найчастіше, ефективність визначається щодо кожного з них і вибирається найбільш дохідний канал збуту. Зокрема, рентабельність виробництва м'яса великої рогатої худоби та свиней дослідники з ІАЕ УААН [104, с. 46, 136—158] визначають за двох умов: реалізація тварин живою масою за цінами, що їх пропонують дрібнооптові посередники, та за умови реалізації м'яса за роздрібними цінами на продовольчих ринках. У першому випадку у власників ОГН відсутні витрати на реалізацію, оскільки дрібнооптові посередники вивозять худобу власним транспортом і виконують решту операцій з реалізації продукції на ринку. Рентабельність виробництва молока розраховують також за кількома варіантами: за цінами реалізації його у свіжому (на продовольчих ринках і молокопереробних заводах) та в переробленому (масло, сметана, домашній сир) вигляді.

У нашому випадку, як було викладено вище, одну продукцію (картоплю) господар реалізує виключно оптовим покупцям зі східних і південних регіонів країни, іншу — місцевим переробним підприємствам (молоко і телят), а поросят — і на місцевому ринку, і оптовим покупцям з інших регіонів.

Слід відзначити, що на 2002 р. власник господарства запланувала зниження обсягів виробництва: замість двох корів — одну, замість трьох свиноматок — одну, на 0,20 га планує скоротити посіви картоплі (табл. 9.3). Це призведе до зменшення виручки від реалізації продукції в 2,6 раза (з 12,4 тис. грн у 2001 р. до 4,73 тис. грн у 2002 р.). Для цього є об'єктивні причини: вік власника господарства (66 років) і погіршення його здоров'я, а також заміжжя дочки і переїзд її до міста. До речі, значне підвищення рівня інтенсивності виробництва в господарстві в 2001 р. теж пояснюється останньою обставиною.

Слід відзначити, що із запланованим зменшенням обсягів виробництва картоплі і молока значно знижується і рівень товарності: картоплі — з 71 % у 2001 р. до 55 % у 2002 р. і молока, відповідно, із 75 до 56 %. Пояснюється це тим, що об'єкти внутрішньогосподарського споживання (власне харчування, випоювання молодняку поросят) не змінюються.

Для власних потреб К. Довжик вирощує також зернові (жито, овес), а також овочі (помідори, перець, патисони, цибулю, часник, кабачки) і фрукти (яблука, вишні, алича, абрикоси, груші), забезпечуючи себе на зиму консервованими овочами і фруктами.

Таблиця 9.3

**ПАРАМЕТРИ РОЗВИТКУ ОСНОВНИХ ГАЛУЗЕЙ
В ОГ КАТЕРИНИ ДОВЖИК**

Показники	Одиниця виміру	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)
Сільськогосподарських угідь	га	2,1	2,1	2,1
у тому числі рілля		1,1	1,1	1,1
Посівні площі:	га			
картопля		0,45	0,60	0,40
жито, овес		0,60	0,40	0,60
овочі		0,05	0,10	0,10
Поголів'я:	голів			
корови		2	2	1
молодняк великої рогатої худоби		2	2	1
свиноматки		2	3	1
птиця		20	20	15
Урожайність картоплі	ц/га	174	196	190
Надій на корову	кг	3900	4550	3900
Середньодобовий приріст молодняка великої рогатої худоби	г	680	—	—
Одержано поросят	голів	40	60	20

9.3. Планування взаємовідносин ОГН з іншими аграрними, переробними та агросервісними підприємствами

Обґрунтування виробничої програми господарства включає також планування агрозооветеринарних заходів, що забезпечують виконання плану виробництва продукції (сорт, насінництво, добрива, пестициди, меліорація). Усі ці питання детально висвітлено у темах 8 і 9. Що ж до особливостей їх планування в ОГН, то вони пов'язані, перш за все, з організацією забезпечення цих господарств ресурсами і послугами, можливостями заміни окре-

мих трудомістких процесів механізмами. Система матеріально-технічного забезпечення і виробничого обслуговування та кредитування ОГН підприємствами споживчої кооперації, Агропостачу, об'єднанням «Сільгосптехніка», «Сортнасіннеовоч», колгоспами, радгоспами, що існувала до реорганізації, зараз розвалена. Індивідуальним господарствам доводиться самостійно вирішувати всі виробничі і маркетингові питання.

Цим користуються недобросовісні горе-комерсанти, що, зокрема, під видом елітної продають товарну картоплю. Кожні шість із десяти упакувань отрутохімікатів у роздрібній торгівлі — підроблені. Потерпають селяни також від несортного насіння овочів, сумнівної якості кормових добавок, низького рівня племінної сировини — у багатьох селах замість штучного осіменіння корів спермою високопродуктивних батьків використовують бугаїв — виробників низькопродуктивних порід. В ОГН більшість виробничих процесів виконуються вручну.

Усе це вимагає створення нової системи забезпечення ОГН і селянських (фермерських) господарств ресурсами і послугами, яка передбачає декілька рівнів:

1) державний:

— переатестація спеціалізованих підприємств на право ведення насінництва і племінної справи;

— сертифікація продукції;

— фінансова підтримка з боку держави відродження і становлення кооперативного сектору у сфері обслуговування сільськогосподарського виробництва в Україні. У Франції, наприклад, держава відшкодовує 20 % ціни на сільськогосподарську техніку, що закуповується кооперативами з її спільного використання, а також надає довгострокові кредити для придбання складної та дорогої техніки. У Німеччині машинним товариствам за рахунок виплат із федерального і місцевого бюджетів компенсується до 50 % витрат, пов'язаних з організацією цих структур, і 80 % заробітної плати голів правління [87];

2) місцевий. Передусім це стосується створення сервісних кооперативів. Цей процес відбувається дуже повільно. На початок 2003 р. в Україні налічувалось 1035 обслуговуючих кооперативів і 327 кредитних спілок. За функціональними ознаками кооперативи розподіляють у такий спосіб: 87 — переробні, 174 — заготівельно-збутові, 24 — постачальницькі, 311 — інші. За територіальною ознакою їх склад був такий: 20 — міжрайонні, 324 — районні, 691 — місцевого значення (сільські). Перший багатопрофільний кооператив було створено в Київській області — Ма-

карівський сервісний центр, який надає селянам широкий спектр послуг з обробітку земельних ділянок, реалізації сільськогосподарської продукції, з матеріально-технічного забезпечення та ін. Його досвід поширився в усіх областях України.

Головними причинами пасивного ставлення селян до ідеї кооперування є такі:

- податкові служби на місцях не сприймають неприбуткового статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: з них стягуються податки з прибутків і ПДВ як із підприємницьких структур, що не узгоджується з суттю сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і досвідом їх оподаткування у більшості країн світу;

- перші обслуговуючі кооперативи з часом зусиллями їхніх керівних органів стали функціонувати як комерційні структури, використовуючи при розрахунку за надані членам кооперативу послуги тарифи, що значно перевищують їхню собівартість. І це не могло не відштовхнути селян від таких кооперативів;

- до цього часу відродження і становлення кооперативного сектору у сфері обслуговування сільськогосподарського виробництва в Україні відбувається без належної фінансової підтримки з боку держави;

3) **господарський**, зокрема підвищення господарської культури власників ОГН, селянських (фермерських) господарств і дачників. Селяни потребують інформаційних, юридичних, аудиторських та інших послуг, які також доцільно зосереджувати в багатопрофільних кооперативах.

9.4. Особливості планування витрат і собівартості продукції в ОГН

При плануванні ефективності виробництва в ОГН найскладнішим є визначення витрат і собівартості продукції. Обов'язковою вимогою при цьому є достатня вірогідність одержаних результатів (собівартість і дохідність) та порівнянність їх із сільськогосподарськими підприємствами громадського сектору. Цього можна досягти, використовуючи методики обчислення витрат та дохідності окремих видів продукції в ОГН, максимально наближених до методик визначення аналогічних економічних показників у підприємствах громадського сектору.

Зокрема, витрати виробництва визначають виходячи з ринкових цін придбаних матеріально-технічних ресурсів та собівартос-

ті власних ресурсів. Причому за ринковими цінами, що діють у регіоні на ринку, доцільно оцінювати й органічні добрива, господарські будівлі і споруди (при визначенні амортизаційних відрахувань), супутню продукцію і побічну продукцію (солома, гичка, гній).

Разом з тим слід зазначити, що ОГН і господарства суспільного сектору працюють у різних економічних умовах. Так, ОГН, на відміну від громадського сектору не здійснюють відрахувань на соціальні заходи, що здешевлює собівартість продукції. Продаючи цукросировину практично за тими самими цінами, що й громадські господарства, ОГН усю виручку залишають собі, тимчасом як 20 % виручки громадських господарств — це податок на додану вартість.

Необхідно з'ясувати, як саме збирається та обробляється інформація ОГН, яка необхідна для визначення і планування ефективності виробництва в них. Методичні підходи до моніторингу витрат на сільськогосподарську продукцію ОГН детально висвітлено в [104, с. 41—46]. Найвірогідніші дані можна отримати, якщо упродовж року власник особистого господарства занотовуватиме витрати та одержані доходи.

Якщо визначення суми матеріальних витрат не становить особливих труднощів, то складніше визначити витрати на оплату праці. Доцільність цього обумовлюється необхідністю визначення прибутковості виробництва як у цілому по ОГН, так і за окремими видами продукції. Загальноприйнятим критерієм ефективності в цій категорії господарств, так само як і у фермерських, є максимум валового доходу як різниці між виручкою за реалізовану продукцію і матеріальними витратами. Разом з тим господаря цікавить не тільки розмір валового доходу, але й те, чи забезпечує його виробнича діяльність прибуток і яка рентабельність виробництва окремих видів продукції. Для цього зіставляють виручку з усіма витратами, включаючи і витрати на оплату праці.

До виробничих затрат праці включають затрати часу у фізичних одиницях, які визначають шляхом фотографії робочого часу кожного члена родини за місяцями, видами робіт і об'єктами калюляції. Наприклад, затрати власної ручної праці на вирощуванні картоплі і виробництві продукції тваринництва в 2000—2001 рр. наведено в табл. 9.4. У структурі затрат робочого часу найбільшу питому вагу в 2000 р. займало свинарство — 38 %, на другому місці виробництво молока — 31 %; вирощування картоплі — 16 % і утримання молодняку великої рогатої худоби — 15 %.

Таблиця 9.4

**РОЗРАХУНОК ЗАТРАТ ПРАЦІ¹ ТА ВИТРАТ
НА ЇЇ ОПЛАТУ В ОГ К. ДОВЖИК**

Галузі	Затрати, люд.-год.			Оплата праці, грн *
	мати	дочка	разом	
2000 р.				
Картопля	170	168	338	360
Корови	648	49	697	746
Молодняк великої рогатої худоби	22	328	350	375
Свині	837	—	837	896
Усього	1677	545	2222	2377
2001 р.				
Картопля	88	100	205	219
Корови	396	301	697	746
Телята	18	—	18	19
Свині	916	—	916	980
Усього	1418	401	1836	1964

* При оцінці 1 люд.-год. на рівні 1,07 грн.

Особливостями проведення фотографії робочого часу в різних галузях є те, що в рослинництві її здійснювали у розрізі виробничих операцій за місяцями року (табл. 9.5), а у тваринництві — теж за місяцями року, але в цілому за видом худоби (корови, молодняк великої рогатої худоби, свині) без виділення окремих операцій.

Слід підкреслити, що планування затрат праці, як і всіх виробничих витрат, тісно пов'язане з технологією, що її застосовують у господарстві. Зокрема, зменшення затрат ручної праці на вирощуванні картоплі у 2001 р. порівняно з 2000 р. майже вдвічі (табл. 9.5) пояснюється підвищенням рівня механізації найбільш важких і трудомістких виробничих процесів за рахунок їх виконання залученою технікою сусідніх фермерів і СВК. Так, якщо в 2000 р. були механізовані такі роботи, як зяблева оранка, вивезення і розкидання гною, дискування, боронування (кіньми), відвезення насіння, скошування бадилля, копання і перевезення картоплі, то в наступному році додалися ще садіння картоплі, підгортання і обприскування посівів.

¹ Враховано затрати праці тільки на товарні галузі. Питома вага затрат праці у нетоварних галузях господарства (овочі, фрукти, птиця, зернові і кормові) становить 15 %.

Таблиця 9.5

**РОЗРАХУНОК ЗАТРАТ РУЧНОЇ ПРАЦІ ЧЛЕНІВ ОСОБИСТОГО
ГОСПОДАРСТВА НА ВИРОЩУВАННІ КАРТОПЛІ**

Місяці року	Виробничі операції	Виконавці						Разом затрат, люд.-год.
		мати			дочка			
		дні	години	люд./год.	дні	години	люд./год.	
2000 р.								
III	Викидання гною	7	4	28	8	7	56	84
IV	Перебирання картоплі	2	4,5	9	1	7	7	16
	Винесення на яровизацію	1	4	4	—	—	—	4
	Затарювання в мішки, навантаження	2	3,5	7	1	7	7	14
	Садіння картоплі	8	4,4	35	3	7	21	56
V	Сапання картоплі	6	4	24	2	7	14	38
	Підгортання	7	4	28	5	7	35	63
VI	Обприскування (два рази)	4	3,5	14	—	—	—	14
IX	Перебирання картоплі	5	4,2	21	3	7	21	42
	Засипання в засіки	—	—	—	1	7	7	7
Усього		×	×	170	×	×	168	338
2001 р.								
III	Викидання гною	7	4	28	4	7	28	56
IV	Перебирання картоплі	2	3,5	7	2	4,5	9	16
	Винесення на яровизацію	1	5	5	—	—	—	5
	Затарювання в мішки, навантаження	2	4	8	1	7	7	15
V	Сапання посівів	5	4	20	3	7	21	41
IX	Перебирання картоплі	5	4	20	4	7	28	48
	Засипання в засіки	—	—	—	1	7	7	7
Усього		×	×	83	×	×	100	188

Такі зміни у технології вирощування картоплі зумовлені похилим віком власника господарства — основного виконавця робіт (його частка в затратах праці становить 75—78 %, табл. 9.4) і погіршенням стану його здоров'я. Крім того, розрахунки показали економічну ефективність заміни ручної праці механізованою. Ці зміни у технології вирощування картоплі дозволили зменшити затрати праці у найбільш напружені місяці року — березень-травень і жовтень (рис. 9.1, де наведено затрати робочого часу членів сім'ї по всіх чотирьох товарних галузях).

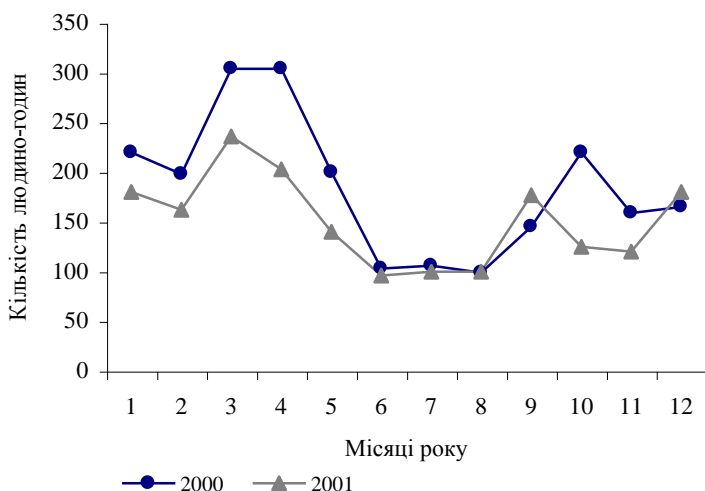

Рис. 9.1. Затрати робочого часу членів сім'ї особистого господарства

У тваринництві всі виробничі операції традиційно виконуються вручну: доїння корів дворазове (уранці і ввечері); улітку корови цілий день перебувають на громадському випасі на землях, виділених сільською Радою, а взимку в приміщеннях. Гній викидається зимою один раз на тиждень, а підстилення проводять щодня (улітку рідше). Затрати праці різко збільшуються (як правило, у нічний час) під час опоросів та отелень.

Оцінюючи затрати праці (табл. 9.4) виходили передусім із того, що вона має бути порівнянною з оплатою праці в господарствах суспільного сектору. Тому використовували тарифні ставки, що введені в сільському господарстві України з 1.07.2002 р.

Можливий і інший варіант оцінки затрат праці членів особистого господарства. Так, у господарстві Завалій В., що спеціалізу-

ється на вирощуванні і реалізації овочів закритого ґрунту в Броварському районі Київської області, затрати праці кожного члена родини оцінювали диференційовано — залежно від того, скільки б він міг заробити в даних умовах (1997 р.), працюючи в інших, реальних для кожного сферах бізнесу. Зокрема, виходили з можливого заробітку власника господарства 300 грн на місяць, її сина — 220, батьків-пенсіонерів — 100 грн [97, с. 230]. Різниця в методиках обумовлена тим, що в другому випадку всі члени родини працювали тільки в ОГН, а в першому — для одного з членів родини головним місцем роботи є СВК.

Таблиця 9.6

ВИТРАТИ НА ВЕТМЕДИКАМЕНТИ В ОГ К. ДОВЖИК, 2000 р. *

Назва ветпрепаратів	Корови (2)	Телята (2)	Свині		Разом
			свиноматки (2)	поросята (40)	
Протипаразитні	10	8	12	6	36
Антибіотики	12	12	10	72	106
Вітаміни	7	—	—	28	35
Мазі	2	1	—	—	3
Вакцини	—	2	12	170	184
Розчинники	2	10	—	3	15
Полісолі	1	—	—	—	1
Перев'язувальні матеріали	1	2	—	6	9
Шприци	11	12	3	24	50
Препарат заліза	—	—	—	6	6
Ветпослуги	20	20	10	50	100
Усього	66	67	47	365	545

* На основі їх кількості і ринкових цін.

Що ж до затрат матеріальних ресурсів, то вони включаються у собівартість продукції, виходячи з їхніх ринкових цін і враховуючи організацію виробництва. Наприклад, ветеринарну допомогу тваринам у простих випадках надає сам власник господарства, використовуючи препарати, придбані за рекомендаціями ветлікаря в аптеці. У складних випадках викликають лікаря. У табл. 9.6 наведено фактичні витрати на ветмедикаменти за 2000 р. Їх аналіз у динаміці до-

зволяє встановити нормативи витрат, які використовуються при плануванні. Осіменіння як корів, так і свиноматок здійснює вдома викликаний ветлікар. Витрати на цю операцію подано в табл. 9.8. Оплата наведених вище механізованих робіт при вирощуванні картоплі здійснюється за домовленістю сторін з урахуванням ринкових цін на конкретні послуги в даній місцевості (табл. 9.7).

Усвідомлюючи значення сортів у підвищенні врожайності сільськогосподарських культур, власник господарства своєчасно проводить сортооновлення і приділяє належну увагу вирощуванню, післязбиральному обробіткові та зберіганню насіння. Зокрема, у 2001 р. у господарстві використовувались такі сорти картоплі: ранні — Бородянська рожева (Поліська дослідна станція); середньостиглі — Санте (голландської селекції), Світанок Київський (Інститут картоплярства).

При плануванні амортизаційних відрахувань виходили з реальної ринкової вартості будівель і споруд, визначеної експертним методом і прийнятих норм амортизації за групами основних засобів (табл. 9.7. і 9.8).

Таблиця 9.7

**СТРУКТУРА ВИРОБНИЧИХ ВИТРАТ ПРИ ВИРОЩУВАННІ
КАРТОПЛІ В ОГ КАТЕРИНИ ДОВЖИК**

№ з/п	Показник	2000 р.		2001 р.	
		грн.	%	грн.	%
1	Площа садіння, га	0,45	×	0,6	×
2	Затрати власної праці, люд.-год.	338	×	205	×
3	Оплата праці	360	15,7	219	8,1
4	Нарахування	117	5,1	70	2,6
5	Насіння	900	39,6	1200	44,4
6	Оплата механізованих робіт	323	14,1	470	17,4
7	Органічні добрива	360	15,7	240	8,9
8	Мінеральні добрива	—	—	271	10,0
9	Засоби захисту рослин	44	1,9	59	2,3
10	Електроенергія	17	0,7	16	0,6
11	Амортизаційні відрахування	105	4,6	105	3,5
12	Ремонт	61	2,6	60	2,2
13	Усього	2287	100	2700	100
	у тому числі з розрахунку на 1 га	5082	×	4510	×

Найбільшу питому вагу в собівартості тваринницької продукції займають корми (табл. 9.8). Улітку, крім кормів на пасовищі, корови ще одержують увечері зелені корми (трава, зілля). А взимку їхній раціон включає концентровані корми (дерть, макуха), сіно, солому, а інколи із СВК на земельний і майновий пай одержують соковиті корми (силос, кормові коренеплоди).

Таблиця 9.8

**СТРУКТУРА ВИРОБНИЧИХ ВИТРАТ У ТВАРИННИЦТВІ
В ОГ КАТЕРИНИ ДОВЖИК, 2000 р. (грн)**

Назва	Корови	Молодняк великої рогатої худоби	Свиноматки з приплодом	Разом	
				грн	%
Оплата праці	746	280	670	1696	20,8
Нарахування	257	97	231	585	7,2
Корми	2093	1231	799	4123	56,4
Підстилка	40	32	40	112	1,5
Амортизаційні відрахування	37	37	40	114	1,6
Ремонт	50	50	30	130	1,8
Електроенергія	22	22	12	56	0,8
Ветмедикаменти і послуги	66	67	412	545	7,6
Інвентар	14	14	12	40	0,5
Осіменіння	30	—	100	130	1,8
Усього	3355	1830	2346	7531	100,0

Заключним етапом планування витрат і собівартості продукції є її калькулювання. В особистих господарствах населення доцільно використовувати загальноприйняту методику визначення собівартості продукції [84]. Наприклад, у 2000 р. було одержано 78,3 ц картоплі, у т. ч. 35,3 ц (45 %) продовольчої, 31 % (40 %) насіннєвої і 12 ц (15 %) фуражної. З урожаю на власні потреби (харчування, годівлю свиней, насіннєвий фонд) було витрачено 29 ц, а решту — 49,3 ц — реалізовано. Виробничі витрати становили 2287 грн, звідси собівартість 1 ц — 29,21 грн. Таким чином, собівартість реалізованої продукції дорівнює 1440 грн (табл. 9.9). У зв'язку з підвищенням урожайності картоплі в 2001 р. проти 2000 р. на 22 ц/га (зі 174 до 194 ц) собівартість 1 ц картоплі знизилась до 23,20 грн.

У 2000 р. валовий надій молока від двох корів становив 78 ц, з них на випоювання телят було витрачено 7,3 ц, поросят — 6 ц, на власне харчування — 6,5 ц, а решту — 58,2 ц — було реалізовано. Виробничі витрати на утримання корів становили 3355 грн, з них на вартість гною віднесено 140 грн і приплоду — 469 грн. Звідси собівартість 1 ц молока дорівнює 35 грн. Собівартість 1 ц молока в 2001 р. становила 34 грн.

Аналогічні розрахунки було проведено і з визначення собівартості м'яса великої рогатої худоби і поросят, результати їх подано в табл. 9.9.

Таблиця 9.9

**ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА
РОСЛИННИЦЬКОЇ І ТВАРИННИЦЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ
В ОСОБИСТОМУ ГОСПОДАРСТВІ КАТЕРИНИ ДОВЖИК**

Види продукції	Реалізовано продукції, ц, голів			Виручка, грн			Собівартість реалізованої продукції, грн		
	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)
Картопля	49,3	82,7	42	1972	3296	1680	1440	1978	1134
Молоко	58,2	68,3	22	3201	3756	1210	2028	2322	814
М'ясо великої рогатої худоби	4,96	1,60	0,80	1986	800	400	1810	493	256
Поросята (голів)	38	57	18	2850	4560	1440	2286	3306	1080
Усього	×	×	×	10009	12412	4730	7565	8019	3284

Продовження

Види продукції	Прибуток, грн			Рентабельність, %			Оплата праці			Валовий дохід		
	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)	2000 р.	2001 р.	2002 р. (план)
Картопля	532	1318	546	37	66	48	360	219	116	892	1537	662
Молоко	1173	1434	396	58	62	49	746	746	250	1919	2180	646
М'ясо великої рогатої худоби	176	307	144	10	62	56	19	19	12	551	326	156
Поросята (голів)	564	1254	360	26	37	33	896	980	320	1460	2234	680
Усього	2445	4313	1446	32	53	44	2377	1964	698	4822	6277	2144

9.5. Обґрунтування економічної і соціальної ефективності сільськогосподарського виробництва в ОГН

Загальноприйнятим критерієм ефективності в ОГН, так само як і у фермерських, є максимум валового доходу ($v + m$) як різниці між виручкою за реалізовану продукцію і матеріальними затратами. Разом з тим господаря цікавить не тільки розмір валового доходу, але й те, чи приносить його виробнича діяльність прибуток. Для цього зіставляють виручку з усіма витратами, включаючи й витрати на оплату праці.

У табл. 9.9 наведено фактичні за 2000—2001 рр. і планові на 2002 р. дані щодо ефективності виробництва чотирьох товарних видів продукції (картопля, молоко, м'ясо великої рогатої худоби і поросята) в особистому господарстві К. Довжик. При цьому було використано дані попередніх розрахунків з обґрунтування виробничої програми господарства, обсягів товарної продукції, цін і виручки від реалізації продукції (табл. 9.2 і 9.3), аналізу фактичних і обґрунтування планових показників затрат праці, витрат на її оплату (табл. 9.4 і 9.5), інших поточних витрат (табл. 9.6—9.8).

Заслуговує на увагу порівняння одержаних даних про економічну ефективність виробництва окремих видів рослинницької і тваринницької продукції в особистому господарстві К. Довжик:

- з аналогічними даними співробітників Інституту аграрної економіки УААН, коли було обстежено 70 особистих господарств 12 областей України під час вирощування картоплі, виробництва молока, відповідно, 66 і 12 %; м'яса ВРХ — 38 і 10 %;

- з даними 12,7 тис. великих і середніх аграрних підприємств Мінагрополітики України (табл. 9.10).

У першому випадку істотних розбіжностей у результатах дослідження врожайності, продуктивності худоби, собівартості продукції (крім молока) не спостерігається. Впадає у вічі істотна різниця в рівні затрат праці з розрахунку на голову худоби, що можна пояснити різницею у способах її утримання в літній період: у господарстві К. Довжик затрати мінімальні у зв'язку з наявністю достатньої кількості пасовищ. Різниця у рівнях рентабельності пояснюється переважно різним рівнем цін реалізації продукції.

Таблиця 9.10

**ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В ОГН І АГРАРНИХ
ПІДПРИЄМСТВАХ МІНАГРОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

Показник	Одиниця виміру	ОГ Катерини Довжик		ОГН України [104], 2000 р.	Аграрні підприємства МАП України	
		2000 р.	2001 р.		2000 р.	2001 р.
Картопля						
Урожайність	ц/га	174	196	152	100	104
Затрати праці з розрахунку на 1 га	люд.-год.	753	313	953	662	640
Ціна реалізації	грн/ц	40	40	47	51	45
Собівартість	грн/ц	27	24	25	42	41
Рентабельність	%	48	66	87	13	10
Молоко						
Продуктивність корів	кг	3900	4550	4031	1588	2071
Затрати праці з розрахунку на 1 корову	люд.-год.	348	348	834	242	267
Ціна реалізації	грн/ц	55	55	70	54	62
Собівартість	грн/ц	35	34	57	59	63
Рентабельність	%	57	61	22	−6	−2
М'ясо великої рогатої худоби						
Середньодобовий приріст	г	680	—	752	250	318
Заграти праці з розрахунку на 1 ц	люд.-год.	175	—	386	96	60
Ціна реалізації	грн/ц	400	500	265	217	378
Собівартість	грн/ц	365	308	372	584	478
Рентабельність	%	15	61	−29	−42	−21
Поросята						
Одержано з розрахунку на 1 свиноматку	голів	20	20
Ціна 1 поросяти	грн	77	80
Собівартість 1 поросяти	грн	57	58
Рентабельність виробництва продукції свинарства	%	38	38	...	− 44	−7

У другому випадку істотно нижчий рівень рентабельності, а з продукції скотарства навіть збитковість виробництва продукції, пояснюється значно нижчою продуктивністю галузей (у картоплярстві в 1,5—1,7 рази, у молочному скотарстві — у 2,6 і при вирощуванні молодняку великої рогатої худоби — у 2,7—3 рази), а також високим рівнем поточних витрат із розрахунку на 1 га і 1 голову худоби. Тому, не зважаючи на більшу трудомісткість виробництва як рослинницької, так і тваринницької продукції в ОГН, тут значно нижча собівартість продукції (табл. 9.10).

Крім економічної ефективності на особливу увагу заслуговує соціальна ефективність виробництва в особистих господарствах населення. Так, у господарстві К. Довжик валовий дохід господарства (виручка мінус матеріальні витрати) становить 5,5 тис. грн, або на одного члена сім'ї 2750 грн на рік.

Дещо кращі результати у господарстві В. Завалій [97, с. 231], що спеціалізується на вирощуванні овочів закритого ґрунту, розташоване недалеко від Києва і, природно, має набагато вигідніші умови для реалізації продукції порівняно з першим господарством, яке розміщене в глибинному районі Волинської області. Тут валовий дохід господарства в 1997 р. становив 10,5 тис. грн, або на одного члена сім'ї — 2627 грн на рік, що в умовах глибокої економічної кризи забезпечує кожному членові родини (з урахуванням пенсій) відносно пристойне життя.

Крім цього, соціальна ефективність розвитку ОГН полягає в тому, що:

- ♦ допомагає вирішенню проблеми зайнятості та дохідності для сімейного бюджету селян;

- ♦ сприяє відродженню селянських династій, реального господаря і власника на землі.

Передача досвіду з покоління в покоління є важливим завжди і скрізь, але найбільше значення воно має у сільському господарстві. Тут виховання наступного покоління ґрунтується не тільки на безпосередньому виробничому досвіді, а й на особливостях розміщення земельних ділянок, характері господарювання батьків тощо. Реальний статус господаря і власника сприятиме більшій турботі батьків про те, щоб діти не покидали село, щоб у них пробуджувався інтерес до підприємництва на землі, щоб вони ставали справжніми господарями. Відродження селянських династій поступово поліпшуватиме демографічну ситуацію на селі, сприятиме його омолодженню, збільшенню в селах молоді не тільки з високою кваліфікацією, а й із широким світоглядом, високою культурою.

9.6. Перспективи розвитку ОГН в Україні

За останні роки в Україні значно зросла питома вага особистих підсобних господарств населення у загальному виробництві сільськогосподарської продукції. Якщо в 1985—1990 рр. вони виробляли 26,1 % валової продукції сільського господарства, то в 2002 р. — 59,8 %. Особливо великою є їхня роль у розвитку трудомістких галузей. У 2002 р. вони виробляли 98 % картоплі, 88 % овочів, 86 % плодів та ягід, 75 % молока, 56 % яєць і 64 % вовни від загального виробництва в Україні.

На жаль, це закономірний процес і зумовлений він, з одного боку, кризою в розвитку господарств суспільного сектору, а з другого — найголовнішою життєвою потребою: необхідністю виживання людей у складних економічних умовах. За оцінками фахівців, до 80 % усіх сімей, у тому числі 99 % сільських і 65 % міських, беруть участь у роботах на присадибних і садово-городніх ділянках. У перспективі зі зниженням ролі зазначених двох факторів, а також зменшенням питомої ваги сільського населення, його старінням (якщо в містах у 2001 р. питома вага людей, старших за 60 років, становила 15,3 % від загальної чисельності населення, то на селі — 25,7 %) частка великих і середніх підприємств у виробництві продукції сільського господарства зростатиме, а ОГН — зменшуватиметься.

Приклад особистого господарства К. Довжик, яке в 2002 р. різко зменшило обсяги виробництва (поголів'я великої рогатої худоби — удвічі, свиней — утричі, садіння картоплі — на третину, що призвело до зниження виручки від реалізації продукції в 2,5 раза — табл. 9.2 і 9.3) — дуже типовий. Цю тенденцію підтверджують також дані про приріст поголів'я худоби в ОГН за 1990—2001 рр. (табл. 9.11). Якщо за перші п'ять років поголів'я корів і овець і кіз зросло на 34 %, а свиней — на 12 %, то в наступні сім років ейфорія щодо можливостей ОГН пройшла: поголів'я корів зросло тільки на 8 %, а поголів'я свиней, овець і кіз зменшилось. Зростання ж поголів'я молодяку великої рогатої худоби можна пояснити порівняно невисокими трудовими затратами на його утримання.

І, зрештою, ми мусимо давати об'єктивну оцінку розвитку господарств населення. Нерідко наводять такі, зокрема, необ'єктивні дані про ефективність виробництва в них порівняно з господарствами суспільного сектору: займаючи всього 26 % сільськогосподарських угідь, вони виробляють 60 % валової продукції сільського господарства країни (2002 р.). Однак слід зва-

жати на те, що в структурі їхньої продукції близько 48 % займає продукція тваринництва, яка виробляється переважно з використанням кормів, вирощених у господарствах суспільного сектору (зерно, сіно, солома, буряки, гичка, зелені корми).

Таблиця 9.11

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
(на початок року, тис. голів)

Види худоби	1991 р.	1996 р.	1996 р. у % до 1991 р.	2003 р.	2004 р.*	2004 р. у % до 1996 р.
Велика рогата худоба	3540	3856	108,9	4758	4572	118,6
у тому числі:						
корови	2187	2936	134,2	3243	3162	107,7
молодняк	1353	920	68,0	1515	1410	153,3
Свині	5356	5992	111,9	5463	4895	81,7
Вівці та кози	1253	1675	133,7	1575	...	94
Птиця, млн голів	113	96	85	106	...	93

*Попередні дані.

Відзначаючи абсолютне зростання виробництва валової продукції в господарствах населення на 22 % у 2002 р. порівняно з 1990 р., слід мати на увазі, що площі сільськогосподарських угідь у них за цей період зросли в 4 рази. Тобто з розрахунку на 1 га угідь виробництво валової продукції за ці роки знизилось у 3,1 раза (з 10 783 грн до 3398 грн у порівнянних цінах 2000 р.). Відповідно в господарствах суспільного сектору виробництво продукції зменшилось у 3 рази, площі угідь — на 30 %, а виробництво продукції з розрахунку на 1 га угідь — у 2,1 раза (з 1955 грн до 926 грн).

Однак, ураховуючи різну структуру ресурсного потенціалу (в ОГН сільськогосподарські угіддя займають 48 %, матеріально-технічні ресурси — 12 і трудові ресурси — 40 %, а в аграрних підприємствах, відповідно, 63, 29 і 8 %) потрібно аналізувати і рівень ефективності використання кожного ресурсу зокрема і всієї їх сукупності. У 1999 р. ОГН порівняно з підприємствами одержали валової сільськогосподарської продукції на 1 га сільськогосподарських угідь у 6,6 раза і на 1 тис. грн ОВФ — у 17 разів більше, а на 1 зайнятого — у 2,5 раза менше [102].

Що ж до сукупного ресурсного потенціалу (в ОГН зосереджено 1/4, а в аграрних підприємствах — 3/4 сукупного ресурсного потенціалу сфери виробництва сільськогосподарської продукції в Україні), то, за даними О. М. Онищенко та Б. Й. Пасхавера [102], він більш ефективно використовується в ОГН. Так, на його одиницю вони одержали валової сільськогосподарської продукції майже в 4,4 раза більше, а валової сільськогосподарської кінцевої продукції нетто (яка менша першої на суму вартості виробничо спожитої сільськогосподарської продукції, що надійшла в господарство ззовні) — у 2,5 раза більше, ніж аграрні підприємства.

Сподіватись, що ОГН за рахунок надінтенсивної самоексплуатації зможуть утримати такі значні обсяги виробництва і тим більше розширити їх у перспективі — нереально і, більше того, аморально з боку держави. Чого варті тільки дані, одержані доктором економічних наук К. Якубою, яка усе життя займається проблемами праці сільських жителів України, зокрема жінок:

- тривалість робочого дня селянки в аграрному секторі економіки в середньому по Україні становить 11,5 години — майже в 1,5 раза більше, ніж у жінок, зайнятих в інших галузях народного господарства;

- сумарне виробниче навантаження селянки (в ОГН і в громадському господарстві) у середньому по Україні досягає 400 семигодинних робочих днів за рік;

- і як висновок: «Сільські жінки в умовах України фізично перевантажені, соціально ображені, економічно скривджені. Вони перетворюються на рабину в колективному та особистому господарстві, аби якось утримувати свою сім'ю матеріально. Розплата за це — «девальвація» особистості як жінки й людини взагалі. Молоді жінки, передусім випускниці загальноосвітніх шкіл, першими не витримують фізичної й соціальної напруги, ... залишають сільську місцевість і аграрну сферу АПК. Міграцію в даному випадку можна розглядати як специфічний «жіночий бунт», соціальний виклик суспільству від імені села з надзвичайно тяжкими економічними й демографічними хворобами. Ще важчим соціальним відлунням усе це відгукнеться в майбутньому» [150, с. 203].

Продукція, що надходить з дрібнотоварних господарств, дістається високою ціною: шляхом надзвичайно великих затрат праці на її виробництво. Наприклад, затрати праці на 1 га цукрових буряків в ОГН Рівненської, Волинської та Львівської областей становлять 1220—1680 людино-годин. І якщо оцінити їх не за середнім (надто низьким) розміром оплати праці відповід-

них професій у громадських господарствах (0,70—1,25 грн за 1 людину-годину), а за тими розцінками, що діють у країнах з розвинутою ринковою економікою, то виробництво в ОГН буде збитковим.

Зважити слід і на те, що покоління, яке підростає, вже не хоче весною, влітку й восени полоти город, а тварин доглядати цілий рік без вихідних і свят. Стосовно ж дачників, то в останні роки і вони у зв'язку зі значним подорожчанням добрив, насіння, послуг і проїзду дедалі більше схиляються до думки про вигідність купувати на зиму овочі, картоплю і фрукти, а не вирощувати їх самим.

Безумовно, хоча частка ОГН у виробництві валової продукції сільського господарства буде зменшуватись, усе ж у найближчій перспективі вона залишатиметься досить значною. Політика держави щодо цих господарств, з одного боку, не повинна бути пасивною, споглядалною (якою вона великою мірою була в останні роки), а з другого — у жодному разі не слід примусовими заходами форсувати скорочення виробництва ОГН, як це періодично намагалися робити за часів колгоспно-радгоспної системи, не турбуючись при цьому про подолання причин об'єктивної необхідності існування таких господарств. Тому, враховуючи наведені вище фактори, потрібно розробити державну програму підтримки розвитку ОГН, яка б насамперед передбачала диференційований підхід до розвитку окремих галузей у них та у великих і середніх господарствах. Зокрема, на основі аналізу залежності ефективності виробництва різних видів сільськогосподарської продукції від рівня концентрації виробництва можна виділити три групи галузей:

- з високим рівнем механізації виробничих процесів (зернові, соняшник, цукрові буряки, ячне і м'ясне птахівництво, свинарство, м'ясне скотарство). Значне розширення посівів зернових, соняшнику і цукрових буряків в ОГН (якщо в 1990 р. їх питома вага у загальному виробництві цих видів продукції становила всього 2—2,8 %, то в 2002 р. — 18—25 % (табл. 9.1). У першу чергу це пояснюється значним зниженням врожайності цих культур у господарствах суспільного сектору. Відновлення урожайності до рівня 1986—1990 рр. і подальше її підвищення у перспективі (що цілком реально для умов України) зроблять виробництво цієї продукції в ОГН неконкурентоспроможним. Це ж стосується і таких галузей, як ячне і м'ясне птахівництво. Ці галузі слід концентрувати у великих і середніх підприємствах, де ефективність виробництва продукції птахівництва значно вища;

- трудомісткі галузі (виращування ягід, плодів, окремих видів овочів, виращування поросят, бджільництво) і в перспективі будуть ефективні в ОГН. Потрібно тільки налагодити матеріально-технічне забезпечення їхнього розвитку, а також заготівлю і реалізацію продукції;

- галузі, що віднесені до третьої групи (картоплярство, молочне скотарство, вівчарство), доцільно розвивати в різних господарствах, поступово збільшуючи питому вагу господарств суспільного сектору.

У наведеній вище програмі слід особливу увагу приділити турботі про садиби власників ОГН (у багатьох селах вони становлять близько половини від загальної кількості господарств) та про долю їхніх садіб.